

Ramil ƏLİYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

e-mail: ramill.aliyev@gmail.com

“DƏDƏ QORQUD”UN ESXATOLOGİYASI VƏ DEGENERATİV ZAMAN

Xülasə

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında esxatologiya və esxatoloji zaman bütün boylarda öz əksini tapır. Boylarda esxatoloji dünyagörüş müxtəlif səviyyələrdə əks olunur: boyların esxatoloji dünya modeli şəklində, boylarda süjetin esxatoloji zamanı bütöv əks etdirməsi şəklində, boyların mənfi və müsbət esxatoloji obrazları şəklində, boylardakı hadisələrin esxatoloji qütbləşməsi şəklində.

Bütün boylarda esxatoloji zamanı yaradan degenerativ zamandır. Qəhrəmanlar degenerativ zamanda yaşayandan sonra esxatoloji zaman mühitinə daxil olur, onların esxatoloji gələcəyi etdikləri günahlardan asılıdır. Bu günahlardan asılı olaraq, mifoloji şüurda şər obrazın, müsbət xarakterin, Oğuz elinin məhvi nəzərdə tutulur. Bu, Oğuz elinin Qiyamət zamanı yenilənməsini, özünü bərpasını mütləqləşdirir.

Açar sözlər: Esxatologiya, esxatoloji mif, esxatoloji zaman, Qiyamət günü, degenerativ zaman, Oğuz eli, Kitabi-Dədə Qorqud

Ramil ALIEV

ESCHATOLOGY AND DEGENERATIVE TIME IN “DEDE GORGUD” EPOS

Summary

In the epos "Kitabi-Dede Gorgud" eschatology and eschatological time are reflected in all chapters. The eschatological worldview is reflected at different levels: in the form of a model of the eschatological world, in the form of a reflection of the eschatological time, in the form of negative and positive eschatological images of the chapters, and in the form of eschatological polarization of events in the chapters.

It is a degenerative time that creates eschatological time in all chapters. After living in a degenerative time, the heroes enter the environment of eschatological time, their eschatological future depends on their sins. Depending on these sins, the mythological consciousness envisages the destruction of the evil image, the positive character, the Oghuz people. This necessitates the renewal and self-renewal of the Oghuz people on the Day of Judgment.

Keywords: eschatology, eschatological myth, eschatological time, Doomsday, degenerative time, Oghuz, Kitabi-Dede Gorgud

Рамиль АЛИЕВ

ЭСХАТОЛОГИЯ И ДЕГЕНЕРАТИВНОЕ ВРЕМЯ ЭПОСА “ДЕДЕ КОРКУД”

Резюме

В эпосе “Китаби-Деде Коркуд” эсхатология и эсхатологическое время отражены во всех измерениях. Эсхатологическое мировоззрение отражается в частях эпоса на разных уровнях: в виде эсхатологической модели мира частей, в виде целостного отражения сюжета в ходе эсхатологии, в виде негативных и позитивных эсхатологических образов частей эпоса, и в виде эсхатологической поляризации событий.

Это дегенеративное время, которое создает эсхатологическое время во всех частях эпоса. Прожив дегенеративное время, герои попадают в среду эсхатологического времени, их эсхатологическое будущее зависит от их грехов. В зависимости от этих грехов мифологическое сознание предвидит уничтожение образа зла, положительного персонажа, народа Огузов. Это обуславливает необходимость обновления и самообновления Огузского народа в Судный день.

Ключевые слова: эсхатология, эсхатологический миф, эсхатологическое время, судный день, дегенеративное время, Огузы, Китаби-Деде Коркуд.

Esxatologiya nədir? Esxatologiya dünyanın sonu haqqında təlim, həyatın başlanğıcından başlamış sonuna qədərki mərhələnin mifoloji-metafizik düşüncə-sini əks etdirən ibtidai şüur modelidir. Bu termin başa düşüldüyü qədər sadə məz-munda deyil. Bu anlamın içində insana bəxş edilən həyatın yaşanılması, insanların günah etməmələri, bu günahların sonunda dünyanın mənəvi tarazlığının pozul-ması və cəza kimi mürəkkəb və çoxsərhədli tarixi mənalər vardır. Esxatologiya sözünün məzmununda harmoniya və xaos qarşıdurması özünü göstərir. Harmo-niya yaşamın həyati qanunları daxilində mövcud olan qanunauyğunluqdur. Xaos isə harmoniyanın pozulması və disharmoniyanın başlanması ilə tərəflərarası ziddiyyətlərin baş verməsi nəticəsində qanunsuzluq əlaməti olaraq meydana çıxır. Bunun da nəticəsi olaraq insan üçün cəzalanma üsulu kimi yaradılan, hər şeyin məhv edilməsinə əsaslanan dağılmanın, məhv edilmənin labüdlüyü ortaya çıxır. Bu prosesə elmi dil ilə esxatoloji təfəkkür, dünyanın məhv edilməsi haqqında tə-limə isə esxatologiya deyilir.

Esxatoloji düşüncədə həyatın tam olaraq məhv edilməsi, həyata izsiz son qoyulması yoxdur. Bu təlimdə ədalət meyarına əməl edilir. Bütün esxatoloji mif-lərdə təlqin olunan fikir yeni həyatın başlanmasına olan inama söykənir. Bu inamda məhv olan dünyanın əvəzinə yeni həyatın başlanması təlqin edilir. Buna Nuh tufanı ilə bağlı miflərdə rast gəlirik. Belə miflərdə Nuh tufanı ilə bağlı olan

dünyanın sonu haqqında hadisələr tufandan sonra yeni həyatın başlanmasına işarə edir. Məsələn, Nuh peyğəmbərə əmr olunur ki, bütün canlılardan bir cüt götürsün. Bu, tufandan sonra yeni həyatın başlanacağına işarədir.

Esxatoloji düşüncəni formalaşdıran mif şüurudur. Mif şüuru bütün mif növlərini yaratdığı kimi esxatoloji mifləri də formalaşdırır. Esxatoloji miflərdə tarixdən əvvəlki dövrlərin hadisələri öz əksini tapır. Belə miflərdə şər qüvvələrlə mübarizə esxatoloji düşüncənin də formalaşmasına kömək edir. Mifdəki esxatoloji düşüncə öz növbəsində epos yaradıcılığına təsir edir. Esxatoloji dünyagörüşün qatları müxtəlif epos qəhrəmanlarının fəaliyyətlərində əks olunur. Bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boyları da esxatologiya üçün maraqlı detalları öz süjetlərində qoruyur. Boyların esxatoloji düşüncəsində ilkin Ali qüvvəyə qayıdış arzusu hiss olunur. Bu qayıdış arzusu esxatoloji düşüncənin alt qatında yatır. Süjetdə təsvir olunan mübarizə fonunda ilkin Yaradıcıya qovuşma açıq şəkildə görünür.

Esxatoloji zaman da dövrəvi zamandakı başlanğıc və son nöqtənin ümumi şəkildə bir-birini təyin etməsi kimi götürülə bilər. Esxatoloji düşüncədə başlanğıc varsa, son nöqtə də vardır, son nöqtə vardırsa, başlanğıc nöqtəsi yenə labüddür. Bu dediklərimizə dastanın “Müqəddimə”sində də rast gələ bilərik. “Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəgə” ibarəsində son nöqtə anlayışı xanlığın Qayı qəbiləsinə qayıtması arzusunda ifadə olunur. Başlanğıc nöqtəsi isə Qiyamətdən sonra yaranan dünya düzəninə başlanmasına olan inamdır. “Sağış günü ayna görklü” ibarəsi də Qiyamət günü haqqında cümə günündə göydən endirilən Quranda olduğu kimi esxatoloji şüur düşüncəsini əks etdirir (3, s.637-639), bu düşüncə “ayna günü”nün başlanğıc nöqtə olduğuna işarə edir, dünyanın son nöqtəsinin də cümə gününə düşəcəyi inamını yaradır.

Dünyanın sonu haqqındakı miflərdə irəli sürülən əsas ideya dövrəvi zaman konsepsiyasıdır. Dövrəvi zaman konsepsiyası epos düşüncəsində də esxatologiyanın bir təlim olmasını təsdiq etməkdədir. Esxatoloji şüur “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bütün boylarında həlledici rol oynayır. Esxatoloji zamana “Kitabi-Dədə Qorqud”da sağış günü, axır zaman adı altında təsadüf edirik. Dastandakı boylarda sağış günü kod-işarələr vasitəsilə öz əksini tapır. Bu boylara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

1. Dirsə xan oğlu Buğacın boyu;
2. Salur Qazanın evi yağmalandığı boy;
3. Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu;
4. Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dutsaq olduğu boy;
5. Duxa Qoca oğlu Dəli Dömrulun boyu;
6. Qanlı Qoca oğlu Qanturalının boyu;
7. Basat Təpəgözü öldürdüyü boy;
8. Salur Qazanın dutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy;
9. İç Oğuz Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boy.

Qalan üç boyda da esxatoloji şüur əvvəlki boyların esxatoloji stukturunu təkrarlayır.

Bu boylardakı Qiyaməti böyük Qiyamət günü və kiçik Qiyamət günü kimi təhlil edə bilərik. Dastanda böyük Qiyamət gününün xüsusi adı vardır: Sağış günü. Bu sağış günü bəzi boylarda da ifadə etdiyi məzmunundan anlaşılır. Məsələn, “Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”un alt məzmununda böyük Qiyamət gününün kodu işarələnir. “İç Oğuz Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boy” da böyük Qiyamət günü ilə birbaşa bağlıdır. Qalan boylarda isə kiçik Qiyamət gününün gizli təsvirləri ilə qarşılaşırıq. Deməli, böyük Qiyamət günü Oğuz elinin tamam məhv olması, yaxud parçalanması ilə bağlı olub yeni kosmosun yaranmasını göstərir. Kiçik Qiyamət günü isə qəhrəmanın özü və ailəsi ilə bağlı olub onun və ailəsinin yeni həyata başlamasını ifadə edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olunan esxatoloji dünyagörüş esxatoloji zaman daxilində anlaşılır. Boylardakı esxatoloji düşüncə modelləri mətnin esxatoloji zamanının tələb etdiyi strukturda qurulur. Boylardakı esxatoloji zamanlar esxatoloji hadisələrin məzmununa görə bir-birindən fərqlənir. Boylar müstəqil süjet xətlərindən ibarət olduqlarına görə esxatoloji modellər də biri digərindən seçilir. Bu esxatoloji süjetlər oğulun ata tərəfindən oxlanması, xan ailəsinin kafirə əsir düşməsi, atanın, oğulun, qardaşın kafir dustağı olması, Təpəgözün və Aruzun xəyanət və Qiyamət simvolu olmaları kimi modellər əsasında qurulmuşdur. Beləliklə, boyların esxatoloji zamanlarını bir-biri ilə müqayisə edək.

1. “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda esxatoloji və degenerativ zaman. Bu boyda esxatoloji zaman degenerativ zamanla əlaqəlidir. Degenerativ zaman – dastan zamanında yaşayan tarixi və ya dastan qəhrəmanının varlığının bioloji, fiziki, psixi, mənəvi və ruhi cəhətdən pozulduğu dönmə məxsus keçmiş zamandır, psixi şüurda – ölçüsüz, müddətsiz, Xeyir və Şərin yaşadığı, fiziki olmayan, qeyri-maddi olan, təkcə xəstə şüurda qavranılan, mifoloji obrazın hər zaman qayıtmaq istədiyi mif zamanıdır, folklor qəhrəmanının öz zamanını tərk edərək, nə vaxtsa keçmiş zamanda yaşadığı, fiziki dünyasını dəyişdiyi təhtəlsüüründəki xəyali dünyadır. Degenerativ zaman xaos zamanı ilə qovuşuqdur. Belə bir zaman içində yaşayan qəhrəman degenerat insan statusundadır (degenerat – dağılmağa məruz qalan; nəslindən ayrı düşən, ruhi pozğunluq əlamətləri olan şəxs mənasında). Dastan qəhrəmanlarının mifoloji şüurundakı degenerativ zaman yaşanan mif zamanıdır, onlar bu şüurdan hələ ayrılmadıqları üçün istənilən vaxt degenerativ zamana dönə bilərlər.

Təhtəlsüürdə fiziki və psixoloji cəhətdən yenidən doğulma, dəyişiklik insan da baş verən degenerativ proseslərdir. Məsələn, Dirsə xan, Şöklü Məlik degenerat şəxslərdir. Degenerativ zamanda əski zamana dönənlə (Salur Qazan) degenerat (Şöklü Məlik) bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan qəhrəman və anti qəhrəmanlardır. Degenerasiya, degenerativ və degenerat sözlərinin mənasını “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının fiziki, psixoloji, ruhi və mənəvi xüsusiyyətləri əsasında daha yaxşı izah etmək olar.

Dastanda Salur Qazanın və ya Şöklü Məliyin təsvirindən onların degenerativ zamanda yaşaması aşkar görünür. Burada əsas şərt dastan qəhrəmanının degenerativ zamanda mifoloji qəhrəmana necə çevrilməsidir. Məhz bu situasiyada

mifoloji-tarixi şərtədən istifadə edilməklə qəhrəman degenerativ zamana dönə bilər. *Degenerativliyin ikinci əsas şərti psixoloji şüurda mənfi və ya müsbət xarakterin fiziki ölümü dərk etməməsi, keçmiş zamanda yenidən doğulmaq arzusu və bu arzunun mifoloji şüura çevrilməsi, bu səbəbdən qəhrəmanın “tarixi zamanda ölməsi”, degenerativ zamanda dirilməsidir.* Əgər biz Şöklü Məliyə dastan zamanında ölən adam kimi baxsaq, onun başqa boyda yenidən doğulması keçmiş tarixi zamanda ölməsinin paradiqması kimi görünər.

Degenerativ zaman, degenerasiya, degenerat folklor üçün yeni terminlərdir. Bu terminlər ən çox psixologiyada istifadə olunur. Esxatoloji zaman kimi degenerativ zaman da dastanda bədii-psixoloji və mifoloji zamanın bir modelidir. Degenerativ zaman elə bir mifoloji zaman kəsimidir ki, orada mifoloji obrazların fəaliyyəti onların psixoloji pozuntularının təsiri altında baş verir. Boyda degenerativ zamandan esxatoloji zamana keçid vardır. Belə deyə bilərik ki, degenerativ zaman esxatoloji zamanı formalaşdırır. Bu xüsusiyyət “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”na da aiddir. Dirsə xanın övladsız olması boyda onun ruhi-mənəvi cəhətdən ölməsi (qara çadırdə əyləşdirilməsi) və xatunun məsləhəti ilə acları doyuraraq, çıpaqları geyindirərək, onların dualarının səbəbindən övlada sahib olması və yenidən dirilməsi kimi işarələyə bilər. Dirsə xan üçün övladsızlıq eyibdir və onun şəxsi Qiyamətidir. Övladsız ataya Oğuzda pis baxılır. Onun qara çadırdə əyləşdirilməsi bu Qiyaməti səciyyələndirir. Dirsə xanın bu Qiyamətinin səbəbi onun degenerativ zamanında axtarılmalıdır. Deməli, Dirsə xan degenerativ zamandan esxatoloji zamana qədər Oğuz mifoloji dünyagörüşündə əvvəl Tanrı, sonra mifik obraz, daha sonra xan titulları ilə yaşamışdır. Boyda esxatoloji zamanı göstərən xüsusiyyətlər Dirsənin tanrı statusundan düşməsi, Oğuz matriarxat zamanının başa çatması, Oğuzun mifoloji dövrünün sonlanması, onun xan kimi yenidən doğulması, övlad sahibi olmaması (və ya sonradan olması), mifin esxatoloji zaman çevrəsində ölməsi və dirilməsi kimi izah oluna bilər. Kafirlərin Dirsə xanı aldatması nəticəsində oğlunu ölümcül yaralaması ilə onun ikinci kiçik Qiyaməti başlayır. Boyda Buğacın kafirləri öldürməsi və atasını xilas etməsi Dirsə xan üçün Qiyamətdən sonrakı həyatın başlanması deməkdir. Göründüyü kimi, boyda iki esxatoloji zaman vardır: birincisi, Dirsə xanın degenerativ zamanda şəxsi ölüm-dirilməsi, ikincisi, boyun üst qatında Dirsə xanın Buğacə bağlı ikinci həyatında ölüm-dirilməsi. Onun aşağı dünyada, degenerativ zamandakı ilkin esxatoloji zamanı boyun üst qatında yaşadığı esxatoloji zamandan fərqlidir. Boyun degenerativ zamanında (həm də esxatoloji zamanda) Dirsə şəhvətli tanrı kimi ölür, üst qatda isə xan titulu qazanaraq şəhvətsiz kimi dirilir.

2. “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da da degenerativ zaman esxatoloji zamanə iç-içədir. “Dədə Qorqud” boylarındakı degenerativ zamanın strukturunda esxatoloji zaman iştirak edir. Boylarda esxatoloji zaman anlayışını formalaşdırən degenerativ zamandır. Esxatoloji zamanın funksiyası prosesləri və ya hadisələri degenerativ zamandan yeni dövrəyə keçirmək, mənfini müsbətə və ya müsbəti mənfiyə, yaxud övladsız övlad sahibinə, şər qüvvəni xeyirxah qüvvəyə çevirməkdir.

Boyda esxatoloji zaman Salur Qazan və onun ailəsinin Şöklü Məliyə əsir düşməsi, Burla xatunun “oğul əti”ndən yeməyə məcbur edilməsi ilə başlayır. Salur Qazanla Şöklü Məliyin savaşının kökündə də onun əjdaha ilə vuruşu motivi dayanır, zaman-zaman bu mübarizə kult – anti kult səviyyəsindən ayrılaraq tarixi şüurda Salur Qazan – Şöklü Məlik mübarizəsinə çevrilir, esxatoloji səviyyədə qəhrəman – anti qəhrəman mübarizəsini əks etdirir. Bu motivdə də esxatoloji mübarizənin başlanmasında degenerativ zaman və mif şüuru rol oynayır. Dünyanın sonu haqqında qədim miflərin esxatoloji zamanı əks etdirməsi ilə bağlı motiv sonradan Oğuznamələrin süjetlərinə daxil olur, məzmun dəyişikliyinə məruz qalmadan qəhrəman – anti qəhrəman mübarizəsini yeni biçimdə binar ziddiyyətlər kimi hətta ikiləşmiş obrazlar səviyyəsində epos yaradıcılığına əlavə edir.

Boyda degenerativ zaman bədii-mifoloji zamanın ilkin modeli kimi iştirak edir. Buna uyğun olaraq esxatoloji zaman da fantaziyanın təsiri, təxəyyülün yaradıcılıq forması kimi diqqət çəkir. Degenerativ zaman isə mifoloji zamanın əcdadlarımızın şüurunda yaratdığı psixoloji pozuntu forması kimi süjetin içində yaşayır. Degenerativ zamanda yaşayan psixi cəhətdən pozulmuş qədim əcdadımızın düşüncəsindəki esxatoloji zamana həm də bədii-mifoloji zaman forması kimi də yanaşmaq olar.

“Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”un esxatoloji zamanı onun ailəsinin – anasının, xatununun və oğlunun əsir aparılması ilə başlayır. Salur Qazanın psixikasının pozulması ilə bağlı bu süjetdə onun degenerasiyası da baş verir. Degenerasiya orqanizmin bioloji və ruhi cəhətdən pozulması deməkdir. Qiyamət günündə günahkar insanların əqli şüuru sarsıntı keçirir, pozulur və psixi təsirə məruz qalır. Esxatoloji zamanın bu xüsusiyyətini psixikası pozulmuş Şöklü Məliklə psixikası pozulmuş Salur Qazanın beş dəfə qarşı-qarşıya gəlməsində müşahidə etmək mümkündür. Burada Şöklü Məlik Qiyamət günündə insanları aldadan, inamını pozan Dəccal, Salur Qazan isə degenerasiya olunmuş mifik qəhrəmandır.

Boyda esxatoloji zamanda yaşayan qəhrəmanlardan biri də Qaraca Çobandır. O, yuxugörmə prosesində (“Gecə yatarkən Qaracığ Çoban qara qayğulu vəqif gördü”) (1, 33) gördüklərini, aldığı informasiyanı Qazana söyləyir, Qazanın ardınca degenerativ zamana daxil olur, boyda təsvir olunan degenerativ zamanın Qiyamət savaşında iştirak edir. Bütün boylarda olduğu kimi bu boyun sonunda da Qiyamət günündən Oğuzlar alını çıxırlar, yeni dünya düzəni başlayır.

Boyda yuxugörmə esxatoloji zamanın yaxınlaşmasını göstərən beyin prosesidir. Qaraca Çobanın da yuxusunda gördüyü Salur Qazanın ailəsinin aparılması gələcək hadisələrin esxatoloji zamanla bağlılığını göstərir. Salur Qazanın ailəsini xilas etmək üçün Şöklü Məliklə savaşması degenerativ zamanda baş verir və bu hadisələr nəticə olaraq esxatoloji zamanın başlanmasına işarə edir.

3. “Bayburanın oğlu Bamsı boyu”nda da esxatoloji zaman və degenerativ zamanın başlanğıcı Baybura bəy və Baybican bəyin övladsız olması, yəni övladsızlıq motivi ilə bağlıdır. Sonsuzluq türk mifoloji düşüncəsində Qiyamət gününün

başlanmasına səbəb olan günahlardan biri kimi qəbul edilir. Boyda degenerativ zaman Beyrəyin və Banıçıçəyin adının qoyulmasından, beşikkərtmə edilməsindən (tarixi-etnoqrafik zaman) sonra başlanır. Beyrəyin toy gərdəyindən degenerativ zamana qaçırılması, degenerativ zamanda 16 il kafir qalasında əsir qalması, təkur qızına söz verib qayıtmaması onun üçün esxatoloji zamanın başlanmasına şərait yaradır. Əgər Beyrək təkur qızına söz verib qayıtsaydı, degenerativ zaman esxatoloji zamana çevrilməyəcəkdi. Yəni Beyrək özünün mənsub olduğu mif zamanında, degenerativ zamanda yaşamaqda davam edəcəkdi. Bu isə epos düşüncəsinə uyğun gəlmədiyindən Beyrək geri qayıtmalı, Banıçıçəyin “toyunda” iştirak etməlidir. Banıçıçəyin “toy mərasimi”nin təşkili qız üçün esxatoloji sonluqdur. Bu, Qiyamətin əlamətidir. Yalançı oğlu Yalancıq Beyrəyin adaxlısına göz dikmiş, onun yalandan ölüsü xəbərini vermişdir. Bu, bağışlanmaz hərəkətdir. Bu, həm də Oğuzun bağışlanmaz günahıdır. Beyrəyin adaxlısına gözü düşənin yalan xəbərini aldanmışdır. Oğuz elindəki Qısırca Yengə, Boğazca Fatma kimilər də Oğuz əxlaqının pozulmasına səbəb olmuşdur.

Bu motiv türk dastançılıq ənənəsində əsas rol oynayır. “Alpamış” dastanında da Alpamış Barçının “toyuna” gəlib çıxır. “Maaday-Qara” dastanında da Maaday-Qaranın oğlu Köküdey-Mergen Erlikin qızı Erke-Qara ilə evlənir, Üç-Qurbustanın əmri ilə yeraltı dünyada yaşamasından 100 il keçəndən sonra onu tərk edib işıqlı dünyaya çıxır. Çoltoş nüsxəsində də Maday-Qara Erlikin kiçik qızı Erke-Qara ilə məcburi evlənilib, Erliki və onun qızını 100 il bitəndən sonra tərk etmişdir (7, s.114 – 136). Maday-Qara və Köküdey-Mergen üçün Qiyamətin başlanması Erlikin səltənətindən başlayırsa, Beyrək üçün Qiyamət təkura əsir düşməsindən və nişanlısının “toyuna” gəlməsindən sonra başlayır. Yalançı oğlu Yalancığın və Ultandazın öldürülməsi Qiyamətin sonudursa, Erlikin öldürülməsinə heç bir Altay dastanında rast gəlinmir. O, tanrı səviyyəsində olduğundan ölümsüzdür. Erlik, Şeytan, Cin və başqa şər qüvvələr ona görə ölmürlər ki, insanları dini inanclarından dönməyə məcbur etsinlər. Dədə Qorqudun Beyrəyə Banıçıçəyi elçiləmək səhnəsində Dəli Qarcarın Dədə Qorqudu qovması, Dədənin Tanrıya sığınması və ismi-əzəm oxuması, Dəlinin Dədəni çalmaq istəməsi, Allahın buyruğu ilə onun əlinin havada asılı qalması möcüzəsi və Dəli Qarcarın Tanrının birliyini tanıması onu Qiyamət qorxusundan xilas edir. Bu boyda Qiyamətin çoxlu işarələrinin olduğunu görürük.

Dəli Qarcarın min birə, min qısaq görməmiş aygıq istəməsi, birələrin onun canına darışması və Dədənin müdrik sözləri ilə bu fəlakətdən xilas olması da kiçik Qiyamət və onun ölüb-dirilmə səhnəsini xatırladır.

Banıçıçəyin qardaşı Dəli Qarcar 16 ildən sonra (burada 16 ədədinin aşağı dünya ilə bağlı sakral səciyyəsi vardır) Bayındır xana varıb Beyrəkdən bir xəbər çıxmadığını, ölüsü xəbərini gətirənə qız qardaşını verəcəyini söyləyir (1, 57). Yalançı oğlu Yalancıq şər obrazdır. Şər obrazlarının yeri isə aşağı dünyadır, Erlikin məskənidir. Onun gətirdiyi xəbər şərə xidmət edir. O, məhz 16 il tamam olandan sonra Beyrəyin ölüsü xəbərini verir. Bu xəbər Banıçıçək üçün kiçik Qiyamət

deməkdir. Çünki qardaşı Beyrəyin dirisi və ya ölüsü xəbərini gətirənə Banıçıçəyi verəcək. Deməli, Yalançı oğlu Yalancıq da bu vədi eşitmiş və Banıçıçəyə gözü düşmüşdür. Yalançı oğlu Yalancıqla yaşamaq Qiyamət əzabıdır. Əkizlər mifində Xeyir və Şər antitezindəki Beyrək və Yalançı oğlu Yalancıqı əkiz qardaşlar (Basat və Təpəgöz) kimi götürmək olar. Beyrəyin 16 il kafir qalasındakı həyatı da bu əksliyin doğurduğu nəticədir. Beyrək degenerativ zamanda yaşamış olsa da, onun üçün əsl Qiyamət tacirlərdən Banıçıçəyin Yalançı oğlu Yalancığa ərə getmək xəbərini eşitməsidir. O, 16 il degenerativ zaman içində təkurun qalasında yaşamış, Banıçıçəkdən təcrid olunmuşdur. Zindandan xilas olmaq üçün təkur qızına and içmiş, “qılncıma doğranayın! Oxuma sancılayın! Yer kimi kərtiləyin! Torpaq kimi sovrulayın! Sağlıqla varacaq olursam Oğuz, gəlib səni halallığa almaz isəm! – demişdir (1, s.59). Qədim türklər içdikləri anda sadıq olmuşlar. Belə düşünmək olar ki, Beyrək 39 yoldaşının ardınca şər dünyasına qayıdanda təkur qızına verdiyi sözə əməl etmişdir. Ancaq boyda bunu müşahidə etmirik. Nağıllarda belə epizodlarda qəhrəman gətirdiyi qızlarla və onun yolunu gözləyən qızla evlənir. Epos isə patriarxal zamanı əks etdirdiyindən bir nişanlı qızla toyun olmasını görürük.

Bu keçən 16 il Beyrəyin bacıları üçün də Qiyamətə bərabər olmuşdur. Bacısı deyir:

Qarşı yatan qara dağım yıxılıbdır.

Ozan, sənın xəbərın yox. (1, s.63)

Qiyamət günündə dağlar silkələnəcək, ovulub töküləcək. Bu barədə Quran-da xəbər verilir. Təsvir olunan Qiyamət günü Banıçıçəyin Yalançı oğlu Yalancıqla toyu olan gündür. Bu toy günü Beyrəyin bacıları üçün Qiyamət əzabıdır.

Dünyəlikdə bir qardaşım alınıbdır

Ozan, sənın xəbərın yox. (1, s.63)

Bu səhnələr degenerativ zamandan kənarda baş verir. Beyrəyin 16 il degenerativ zamanda yaşaması, sonra Oğuz öz nişanlısının “toyuna” gəlməsi də bu zamanın sərhədlərindən kənardadır. Bunu təsdiq edən bir əlamət də vardır. Beyrək özünü dəliliyə vurub “nişanlısının toyuna” gələn Alıp Manaş kimi qazanları çevirir, içindəki yəxnini ora-bura atır. Bununla da Beyrək aşağı dünyadan gəldiyini sübut etmiş olur. Oxşar dastanlarda Alıp Manaş və Alpamış öz rəqiblərini öldürür. Beyrək isə Yalançı oğlu Yalancıqı bağışlayır. Başqa dastanlarda “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu boyuna bənzər süjetlərdə “nişanlı toyu” baş tutmadığından rəqiblərin ölümü labüddür. “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə Beyrəyin Oğuz sədaqətini sübut etməsi üçün Yalançı oğlu Yalancıq sağ qalmalıdır (şər də əbədidir). Beyrəyin ölümü Yalançı oğlu Yalancıqın əli ilə olmalıdır. Bunun da səbəbi dastanda Beyrəyin təkur qızı ilə bağlı olan süjet xəttidir. Görünür, təkur qızına verdiyi sözə əməl etmədiyi üçün ozan onun öldürülməsini Beyrəyə cəza kimi düşünmüş, bu ölüm ilə böyük Qiyamətin başlanacağına işarə etmişdir. İkinci bir tərəfdən təkur qızı aşağı dünyada, degenerativ zamanda yaşadığından onun orta dünyaya gətirilməsi mümkünəzür. Boyda isə Qiyamət orta dünyanın sakinləri üçün baş verir. “Baybura-

nın oğlu Bamsı Beyrək boyu”nun qəhrəmanları orta dünyada yaşayırlar. Beyrək qurdla bağlı mifoloji qəhrəman olduğu üçün həm orta dünyada, həm də aşağı dünyada – degenerativ zamanda yaşayır. Baniçəyin ona “Sevişdiyim Bamsı Beyrək sən deyilsən” deməsi də onun aşağı dünyadan gəlməsinə işarə edir. Qan aşağı dünya ilə orta dünyanı birləşdirən bir nəsnə olduğundan Baybura bəy deyir: “Oğlum idiyin ondan biləyim (ki) sırça barmağına qanatsın qanını dəsmalına sütr-sün, gözümlə sürəyin. Açılacaq olursa oğlum Beyrəkdir” (1, s.70). Baybura bəy qurd kökənlidir, onun kor olması aşağı dünyaya məxsus əlamətdir. Bu, mifoloji korluqdur. Onun gözlərinin açılması ata qanı ilə oğul qanının eyni quruluşlu, hər ikisinin qurd mənşəli olduğunu göstərir. Onların arasında binar oppozisiya yoxdur. Əgər ziddiyyətli əlamətlər olsaydı, “Koroğlu” dastanında olduğu kimi Alı kişinin Rövşənlə binar əksliyi səbəbindən onun da gözləri əbədi kor qalardı. Boyun sonunda Şöklü Məliklə bağlı ikinci Qiyamət günü baş verir.

4. Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dutsaq olduğu boyun esxatoloji və degenerativ zamanı. Boyda iki esxatoloji zaman işarələnir. Esxatoloji zaman bu boyda ikiləşir. Biri Qazan bəyin esxatoloji zamanı, digəri isə oğlu Uruz bəyin esxatoloji zamanıdır. Birinci esxatoloji zamanın fəaliyyəti boyda Qazan bəylə əlaqəlidir. Uruz bəyin əsir düşməsi onun esxatoloji zamanının yaranmasına və fəaliyyətinə səbəb olur. Ancaq boyda bu esxatoloji zamanın müddəti bilinmir. Boydakı esxatoloji zamanlar ov situasiyası ilə bağlıdır. Ov dastan zamanından degenerativ zamana, eyni zamanda esxatoloji zamana keçid rolunu oynayır. Boyda ata ilə oğul arasında dialoq qurulmuşdur. Bu dialoq da zamandan zamana keçidin yaranmasında rol oynayır. Boyda ikinci esxatoloji zaman Uruz bəyin əsir düşməsi ilə başlayır. Uruz kafir Şöklü Məliyin yaşadığı degenerativ zamana, şər məkanına daxil olur. Bu boy Qazan bəyin Şöklü Məliklə üçüncü dəfə üz-üzə gəldiyi esxatoloji zamanın sonrakı hadisələrini əks etdirir. Uruzu kafirlər sınağa çəkirlər, lakin o, inadından dönmür, özünün və Qazanın namusunu sındırmır. Boyun bu hissəsində Qazan bəyə köməyə gələn Oğuz qəhrəmanları da degenerativ zamanda təsvir olunurlar, Şöklü Məlik üçüncü dəfə öldürülür.

5. “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nun esxatoloji və degenerativ zamanı. Bu boyda da hadisələr degenerativ və esxatoloji zamanlarda əks olunan prosesləri ifadə edir. Dəli Domrulun Əzrayılla savaşı əslində aşağı dünya və degenerativ zamanla bağlıdır. Boyda beş obrazın degenerativ zamanı və bir esxatoloji zaman fəaliyyət göstərir. Bunlar aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

- Dəli Domrulun degenerativ zamanı;
- Dəli Domrulun xatununun degenerativ zamanı;
- Dəli Domrulun ata-anasının degenerativ zamanı;
- Əzrayılın (Aldacının) degenerativ zamanı;
- Dəli Domrulun esxatoloji zamanı.

Dəli Domrul və onun ailəsi ilə bağlı esxatoloji zaman onların matriarxatlıq dövründə yaşadıkları degenerativ zamana və Aldacı adlı ölüm mələyinə bağlıdır.

Ona görə də onların təsəvvüründə Allaha inam və Onu tanımaq, səcdə etmək, Onun birliyini tanımaq yoxdur. Onlar yeni düşüncəyə, İslami təfəkkürə sahib olmaq üçün esxatoloji zamandan keçməlidirlər. Bu isə Qiyamətlə bağlı prosesdir. Bu proses boyda aydın müşahidə olunur. Allah-təala onun birliyini tanıyan Domrula Əzrayıl vasitəsilə can əvəzinə can tapmağı buyurur. Domrulun ata-anasının ona can verməməsi onların matriarxatlıq dövrü ilə bağlı olduqlarını göstərir, yəni onların zamanları bir-birinə uyğun gəlmir. Ata-anası matriarxatlıq dövründə, eposda isə Dəli Domrul patriarxatlıqda yaşayır. Ata-ana ilə oğul arasındakı əkslik Qiyaməti yaradan və şərtləndirən səbəbdir.

Mif şüuruna görə Dəli Domrul degenerativ zamanda yaşayır. Ata-anası, xatunu da onunla birlikdə aşağı dünyanın degenerativ zamanının sakinləridir. Onların zamanlarından orta dünyaya keçid etmək üçün mütləq inanclar dəyişilməli, Dəli Domrul funksiyasını itirməli və orta dünyanın zamanında yaşamalıdır. Domrulun adındakı dəli epiteti də bunu göstərir. O, mifoloji təyinatından çıxaraq, dəli, qəhrəman statusuna yiyələnmişdir. Onun Aldacı (Əzrayıl) ilə mübarizəsi esxatoloji zamanda baş verir. Bu mübarizədə Dəli Domrul Aldacıya təslim olur. Tarixi şüur dövründə onun Aldacı ilə mübarizəsi Əzrayılla olan mübarizəyə çevrilmişdir.

Dəli Domrulun xatunun degenerativ zamanı Ayla bağlıdır. Qədim süjet kimi Aynın əjdaha tərəfindən udulmaması üçün Aylanı qurban kimi seçilmişdir. Sonradan bu motiv “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dəli Domrulun canının xilas olunması üçün xatunun özünü ərinin yolunda qurban verməsi motivinə çevrilmişdir. Dəli Domrul obrazının da kökündə Aya bağlılıq vardır. Onun onqonu olan Tulu quşun və ya Deqeletin də Aya bağlı mifoloji quş olmasını düşünürük. Serikbol Kondıbay qazaxlarda Tulu quşun Deqelek quşunun (əjdaha) adlarından biri kimi səsləndiyini qeyd edir, tulu sözü ilə deqelek arasında yaxınlıq görür (8, s.346 – 350). Müəllif demək istəyir ki, dege+lek (deg) sözü öküz tanrını və əjdahanı ifadə edir (deqe/duka/öküz) (8, s.346 – 350).

6. “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nun esxatoloji və degenerativ zamanı. Boyda matriarxatlıqdan patriarxatlığa keçid dövrü təsvir edilir. Epos üçün matriarxatlıq zamanı arxaik şüur dövrüdür. Patriarxatlıq isə yeni dünya düzəninə qurulmasını, ailə modellərinin dəyişməsinə, bir sözlə, zamandan zamana keçidi göstərir.

Eposda “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”ndakı patriarxal zamana keçmək üçün esxatoloji zamanın işarələri olan qoğan aslan, qara buğa və qara buğra ilə mübarizəni mifoloji sınaq kimi qəbul etmək olar. “Maaday-Qara” dastanında da Köküdey-Mergen Erlikin məkanına daxil olmaq üçün belə sınaqlardan keçir. Köküdey-Mergen göy öküzü ilə vuruşub onu öldürür, daha sonra arabaya qoşulan qara öküzü öldürür, aşağı dünyaya daxil olur, qara dəvəni öldürür və yeyir (5, s.111 – 113). Qara öküz və qara dəvə degenerativ zamanda Erlikin qaranlıq dünyasını qoruyurlar. Köküdey-Mergen qara öküzü və qara dəvəni öldürəndən sonra işıqlı dünyaya çıxır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə qəhrəman qoğan aslanı, qara

buğanı və qara buğranı öldürərək degenerativ zamana (aşağı dünyaya) daxil olur. Bu boyda Qanturalı degeneratdır, ruhu psixoloji cəhətdən pozulmuş qəhrəmandır. Onun degeneratlığı qoğan aslanı, qara buğanı və qara buğranı gördükdə üzə çıxır. Bu heyvanlar yeraltı dünyanı qoruyan, heç kəsin ora daxil olmasına imkan verməyən vəhşi canavarlardır. Boyda təkur və onun qardaşı oğlu esxatoloji zamanda təsvir olunurlar. Qanturalının üç heyvanı öldürəndən sonra Selcan xatunla çıxdığı məkan işıqlı dünyadır. Selcan xatunun qovduğu kafirlər isə axirət zamanında, degenerativ zamanda yaşayırlar. Selcan xatun onların işıqlı dünyanın sərhədini keçməsinə imkan vermir. Bu qəhrəmanlıq haqqında Oğuz xəbər verən isə Dədə Qorquddur. Dədə Qorqud o dünya ilə bu dünya arasında xəbərçi statusunda olan mifoloji obrazdır. R. Kamal yazır: “Demək olar ki, personajların hamısı potensial “xəbərçidirlər”, xəbər daşıyıcılarıdır. Onlar xəbər-xəbərləşmə dialoq situasiyasında fəal iştirak edirlər. Artıq “Müqəddimə”də Dədə Qorqud xəbər sferası ilə bağlı obraz kimi təqdim olunur: qaibdən dürlü xəbərlər söylərdi” (2, s.114).

7. “Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”un esxatoloji və degenerativ zamanı.

Boyun mifoloji strukturunu esxatoloji mif təşkil edir. Bu esxatoloji mif degenerativ zamanda əks olunan mifoloji hadisələrin toplusudur. Boyda hən degenerativ, həm də esxatoloji zamanlarda iki qüvvə qarşı-qarşıyadır: Basat və Təpəgöz.

Mifdə Təpəgöz adsız təkgözlü nəhəng kimi yaşayır. Ona qarşı dayananlardan biri də Qazan bəydir. Qazan bəy Basata müraciətlə deyir:

Qara əvrən qopdu Təpəgöz,
Ərş üzündə çevirdim, alımadım Basat.
Qara qaplan qopdu Təpəgöz,
Qara-qara dağlarda çevirdim, alımadım Basat!
Qoğan aslan qopdu Təpəgöz,
Qalın sazlarda çevirdim, alımadım Basat! (1, s.119)

Dastan təhkiyəsində Təpəgözü məhv etmək üçün özü kimi mifoloji keçmişi şəhər olan Basat (Albarstı) sınaqdan keçirilir. Qırğız mifologiyasında sarı rəngə, Basatın Albastı ilə yaxınlığına aid düşüncə sistemi vardır: “Жолоочуларды жолдон азгырып тҮнкҮсҮн адамды Басат, жакын адамын болуп кубулуп, азытып кете алат деген тҮшҮнҮк да бар. Адамга кызыл же сары көйнөкчөн болуп көрҮнөт; Ак жерлерде көбҮрөөк болуп, же уктан калган адамды албарсты Басат (9). Bu misaldan da Basatın Albastı ilə eyniliyi, Təpəgözü öldürməmişdən əvvəl də neqativ qüvvə olması görünür.

Basat Oğuz və Beyrək kimi qurd kökənli deyil. O, animizmin yaratdığı, antropomorfizmin şəkilləndirdiyi, mifdə mənfi, eposda müsbət olan qəhrəmandır. Onun doğulmasında Ağac Tanrının böyük rolu vardır. Mifdə Basatla təkgözlü nəhəngin mübarizəsi Şərlə Şərin mübarizəsi şəklindədir. Onlar eyni cinslidirlər, buna görə də eposda Təpəgöz ona əmdi qardaş deyir. Nominativ adlanma zamanı Basatın şəhər ruhu Albarstıya, təkgözlü isə Təpəgözə çevrilmişdir.

Basatla Təpəgözün savaşı degenerativ zamanda təsvir olunur. Təpəgöz mağara yaşayır, mağara aşağı dünyaya işarə edir. Basat da onunla vuruşmaq üçün aşağı dünyaya enməlidir. Amma dastan poetikası bu vuruş səhnəsini orta dünyada əks etdirir. Bu səbəbə görə degenerativ zaman boydan bərpa olunur. Boyun esxatoloji zamanı isə kodlaşmış şəkildədir. Boyda yazılır: “Dörd oğlu olan birin verdi, üç oğlu olan birin verdi. İki oğlu olan birin verdi. İki oğlancığım vardı, birin verdim, biri qaldı. Çevrəldü, növbət gerü mənə gəldi” (1, s.118). Bu təsvirdən belə görünür ki, boyda zamanın dövrəsi başa çatmışdır. Boydakı kodu açmaq üçün çevrənin 360° , ilin isə 366 gündən ibarət olduğunu biləndən sonra 360 ədədinin $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{2}$ hissələrinin 90, 120 və 180-ə bərabər olduğunu və cəmin 390 elədiyini görürük. Alınan ədədi $366 + 24$ toplamı ilə yoxlamış olsaq, alınan 390 cavabı ilin təqribi $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{2}$ hissələrinin cəmi ilə üst-üstə düşəcəyini görəcəyik. Amma 366 ədədinin $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{2}$ hissələri düzgün olaraq 91, 122, 183-ə bərabərdir və bu ədədlərin cəmi isə 396-dır. Alınan ədədi $366 + 32$ toplamı ilə yoxlamış olsaq, 396 ədədinin 398 ədədinə təxminən bərabər gəldiyini görürük. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Təpəgöz bir il ərzində Oğuz elindən 398 və ya 390 adam yemişdir. Əgər 360° -ni günə çevirib 366 günün üstünə gəlsək, **732** edər. Görürük ki, **788** ilə bu ədədin arasındakı fərq şərti 56-ya bərabərdir. Boydakı hadisələrə uyğun olaraq, çevrənin şərti 56-cı ədədində Oğuz sivilizasiyasının tamamlanmasını düşünürük ($42 + 7 + 7$).

Bu, Oğuz cəmiyyətinin məhv olma tarixini özündə yaşadan esxatoloji zamanı əks etdirir. “Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”u isə esxatoloji mif düşüncəsini əks etdirən mətndir.

8. “Salur Qazan dutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy”un esxatoloji və degenerativ zamanı. Boyun esxatoloji zamanı yuxu mifologemi ilə başlayır. Yuxu o dünya ilə bu dünya arasında körpüdür. Rəyada yuxu görən adam bir kosmik məkandan digər kosmik məkana trans edir. Yuxu görənlərin şüuruna ötürülən informasiyalar ilə bağlı bir neçə mülahizə söyləmək olar:

- onlar yuxuda olarkən yaxınları, qohum-əqrəbələri ilə əlaqə qururlar;
- onlar keçmiş sivilizasiyalarla əlaqə qururlar.

Bu zaman yuxu görənlər yuxuda şüursuzluq anında trans halında (trans – hipnoz və ya hər hansı bir medium vasitəsilə bədən xarici təsirlərə qapalı olduğu yarı oyanıq durumuna deyilir) olurlar. Ov situasiyası yuxudan fərqli olaraq, qəhrəmanın ayıq olarkən orta dünyadan aşağı dünyaya keçidində rol oynayır. Ov vasitəsilə Qazan və onun bəyləri degenerativ zamana daxil olurlar. Bu degenerativ zamanda təkür və başqa kafirlər yaşayırlar. Kafirlərin məkanı xaoslu səciyyə daşıyır. Bu məkan Oğuzla ziddiyyətdədir. Qazanın quyuya salınması ilə degenerativ zaman fəaliyyətini aktivləşdirir. Quyu yeraltı dünyanın yoludur. Quyu mifologemindən nağıl və dastanlarda çox istifadə olunur. Əski düşüncədə türklər və qıpcaqlar öz özlərinin o dünyada da yemək yediyini düşünürdülər. Odur ki, təkürün övrəti ölmüş qızına quyu vasitəsilə aş verir. Boydan məlum olur ki, degenerativ zamanda kafir özləri yedəklənib minilir. Bu adət

ritual proses kimi görünür. Ölüləri quyuda yedəkləyib minmək yeraltı dünyada yedəklənən atın, qanadlı atın köməyi ilə o dünyaya uçmaq və qayıtmaq deməkdir. Bu da at-quş ipostazının mifoloji düşüncədə formalaşmasına təsir göstərir, quşla atın şüurda birləşdirilməsi ilə quşun uçmaq xüsusiyyətinin ata şamil edilməsini nümayiş etdirir. Bu, Salur Qazanla təkur övrəti arasındakı dialoqdan da görünür. Görünür, təkur övrəti qəhrəmanın kafir ölüsünü at kimi minməsinə ölünün ruhunu həm incitmək sayır, həm də Qazanın gəldiyi dünyaya uçmasını önləmək istəyir. Odur ki, təkur övrəti Salur Qazanın quyudan çıxarılmasını tələb edir. Quyu bu dünyaya uçmağın da yoludur.

Dastanda Qazanın düşməni öyməsi üçün minməyə adam istəməsi də qarşılaşırıq. Bu hadisə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başqa heç bir eposda rast gəlinməyən degenerativ zamanda yaşanan kafiri at kimi minmək, yüyənləmək adəti haqqında informasiya verir. Qazan ona verilən qurbanlıq kafirin ağzını ayırır, belinə oturub özünü öyür (1, s.145). Bu öyüdə Qazanla bağlı nə varsa aşağı dünyada (degenerativ zamanda) baş verir. Bu boyda Salur Qazan degeneratdır, Salur Qazan kimi oğlu Uruz da degeneratdır. Degeneratlar dünyalarını dəyişərək degenerativ zamana daxil ola bilirlər. Degeneratlar asanlıqla bu dünyadan o dünyaya və əksinə keçə bilirlər.

Boyda Oğuzların kafir qalasına hücumu onların esxatoloji zamanını yaxınlaşdırır. Salur Qazanın kafirlər tərəfindən oğlu Uruza qarşı vuruşa çıxarılması Qiyamətin əlamətidir. Boyda deyilir: “Bunun müdarası oldur kim, Qazanı çıxaravuz, onlara bərabər edəvüz” (1, 149). Qazanla Uruzun savaşı səhnəsi Qiyamətin başlanğıcıdır. “Uruzun cilovsın əmisi Qaragünə tutmuşdu, çəkdi ansızın əlindən aldı, qılıcı dartdı, babasının üzərinə at saldı. Durundurmadı, çiyinə qılıc endirdi. Geyimini kəsdi, umuzuna dörd barmaq dəklü zəxm vurdu. Alca qanı şorladı, qoynuna endi” (1, s.151). Bu Qiyamət səhnəsini Qazanın sözləri də təsdiq edir:

Qaradağım yüksəyi oğul!

Qaranqulu gözlərim aydını oğul!

Alpım Uruz, aslanım Uruz!

Ağsaqqallı babana qıyma, oğul! (1, s.152).

Ata-oğul qarşılaşması həm Oğuzlar, həm də kafirlər üçün Qiyamət əlamətidir. Bu Qiyamət Oğuzlar üçün yenidən bərpa olunma, esxatoloji zamanın sınağından keçmədir.

9. “İç Oğuza Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boy”un esxatoloji və degenerativ zamanı. Bu boyda da baş verən hadisələr degenerativ zamanda təsvir olunur. Degenerativ zamanda Salur Qazan, Beyrək və Aruz quş və heyvan mənşəlidirlər. Bu heyvanlar onqon və totem olub qədim Oğuzların mifoloji şüurunu idarə etmişlər. Öz mifoloji keçmişlərinə görə Qazan və Beyrək quş onqonu baxımından bir-birlərinə yaxındırlar. Onlar qurd və quş kökənli olmuşlar. Bu qədim bağlılıq qurd-quş ipostazında, totem və onqon birgəliyində ifadə olunur. Bu birgəlik degenerativ zamanda Salur Qazan üçün qurda və quşa bağlılıq kimi dastanda ifadə olunur. Qurd-quş ipostazı dastanın boylarında itmiş, təkcə quşa bağlılıq qalmışdır.

Yalnız “Əzvay qurd əniyi erkəyində bir köküm var” ifadəsində Salur Qazanın qurda bağlılığı görünür. Bamsı Beyrək adında isə qurd-quş ipostazı qorunur. Beyrək kiçik qurd, Bamsı isə qartal adı kimi izah olunur (4, s.127). Aruz adında atağızlı təyini nəzərə alaraq, onun mənşəyində atın totem kimi rol oynadığını düşünmək olar. Sözlün boydakı mənasını S. Rzasoy belə ifadə edir: “Ağızlı” – atşifətli deməkdir. Bu isə Aruzun at toteminə bağlı iki səciyyəsinə ortaya qoymuş olur” (6, 268).

Mifoloji şüurda atla qurd arasında ziddiyyət vardır. Degenerativ zamanda Aruzla Beyrək arasındakı ziddiyyətlərin də kökündə atla qurdun mübarizəsi dayanır. Mifoloji zamandakı bu ziddiyyət dastan süjetinə ötürülmüş, Beyrəklə Aruz, Qazanla Aruz arasındakı mübarizədə əks olunmuşdur. Salur Qazan başçı qurddur, başçı qurd öz dəstəsindən olan qurdun öldürülməsinə biganə qalmır. Odur ki, Qazan xanın da Aruzdan intiqam alması (Beyrəyin vəsiyyəti) heyvani instinktin nəticəsidir (belə olmasaydı Qiyamət baş verməzdi). Sonuncu boyda İç Oğuzla Daş Oğuz arasındakı vuruşma isə Oğuzun esxatoloji zamanda baş verən faciəsidir. Bu savaş Oğuz üçün Qiyamət günüdür. Göründüyü kimi, bu, Qiyamətin başlanmasına zərurət yaratmışdır. Hər bir xalq təzədən yaranmaq, öz içində durulmaq üçün bu qanuna uyğunluğa ehtiyac hiss edir. Oğuz eli də belədir. Oğuz elindəki xəyanətlər, Təpəgözlər, Aruzlar onun içini yeyir. Oğuz saflaşmaq üçün yeni Dünya düzəlinə, köhnənin əvəzinə yeninin yaranmasına ehtiyac hiss edir. Aruzun Oğuzla xəyanəti Oğuzun parçalanmasına, dağılmasına və Oğuz Qiyamətinin yaranmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı: Gənclik, – 1977.
2. Kamal, R. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranış poetikası. – Bakı: Nurlan, – 2013.
3. Qurani-Kərim. əl-Qiyamə surəsi. – Bakı: Çıraq, – 2004.
4. Qurbanova, F. Azərbaycan şəxs adları. İzahlı lüğət. – Bakı: İMAK (İstanbul), – 2019.
5. Маадай-Кара. Алтайский героический эпос. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, – 1979.
6. Rzasoy, S. Oğuz mifologiyası. – Bakı: Nurlan, – 2009.
7. Türk xalqları folkloru, IV kitab, Altay dastanları və əfsanələri. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016.
8. Серикбол, К. Мифология предказахов. Книга третья. Часть вторая. – М.: Алматы: СаГа, – 2008.
9. www.super.kg

Daxilolma tarixi: İlkin variant 09.01.2022

Son variant 30.01.2022